

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Nép- és törzsnevek régi személynevekben

Témavezető:

Dr. Tóth Valéria
egyetemi adjunktus

Készítette:

Katona Kriszta
III. magyar – II. kommunikáció

Debrecen, 2009

Tartalomjegyzék

1. A régi magyar személynévadás általános sajátosságai.....	2
2. Nép- és törzsnevek régi tulajdonneveinkben	9
2.1. Nép- és törzsnevek helynevekben	10
2.1.1. Népnévből keletkezett helységnevek.....	10
2.1.2. Honfoglalás kori törzsnévből alakult helységnevek.....	11
2.2. Nép- és törzsnevek személynvekben	12
2.2.1. A magyar egyelemű személynvek: az Árpád-kor névadása.....	12
2.2.2. A magyar többelemű személynvek: népnevek és törzsnevek családnevekben	13
Összegzés.....	16
Irodalom.....	18
Melléklet.....	20

A magyar névtörténeti szakirodalomban számos olyan monográfiát, illetve tanulmányt találhatunk, mely a nép- és törzsnevet tartalmazó nevekről említést tesz. Mint-hogy azonban e munkák elsősorban a nép- és törzsnévi helyneveket érintik, dolgozatomban a másik nagy tulajdonnévfajta, a személynevek e típusát kísérlem meg átfogóan feldolgozni.

Az ősmagyar korban KONSTANTINOS császár munkája alapján feltételezhetően két személynévtípus volt jellemző a magyar nyelvre: a török eredetű jövevény- és a belső keletkezésű magyar egyelemű nevek típusa. A honfoglaló magyarság eredeti magyar és immáron keresztény neveit általánosan a XIII. századtól birtokpolitikai okok és egyéb, elsősorban európai divatjelenségek miatt a kételemű, azaz második elemmel bővült névtípus váltotta fel.

A személynévadást minden korban jellemezte a belső keletkezésű, köznévi eredetű névréteg. E köznévből alakult nevek egyik altípusaként említhetjük meg az etnikumra, nép- vagy néprész névre utaló névformák kategóriáját (*Horvát, Kun, Török, Székely*).

1. A régi magyar személynévadás általános sajátosságai

1. Az Árpád-kori személynévek tanulmányozása során a névtudomány művelői bepillantást nyerhetnek a korai magyar személynévadási szokásokba (FEHÉRTÓI 2005: 7). Kutatóinknak azonban egészen a XXI. század elejéig nem állt rendelkezésükre korszerűen összegyűjtött adattár. A XIII. század közepe és a XV. század vége közötti időkről máig keveset tudunk, pedig a magyar családnevek kialakulása és a kételemű névadásnak az egyeleműből való kifejlődése éppen ekkor zajlott le (FEHÉRTÓI 2005: 7). Az ismerethiány oka egyrészt az, hogy e korból nem maradt fenn nagyobb személynévlajstrom, másrészt pedig ez az időszak a magyar személynévadás leghomályosabb, legbizonytalanabb, legnehezebben megfogható időszaka (FEHÉRTÓI 1969: 3).

A névtani kutatások felértékelődésével nagy összefoglaló munkák (etimológiai szótárak, ómagyar történeti grammatikák) láttak napvilágot a XX. században, melyek

a nyelvtudomány belső ügyeinek tisztázását segítették elő (HOFFMANN 2005: 300). Ezzel párhuzamosan azonban háttérbe szorult a nyelvtörténeti kutatásokban az általános történettudományi érdeklődés, mely a nyelvtörténetírást a kezdetektől hagyományosan jellemezte. A történettudományi vizsgálatok fel-felgyorsuló ütemét a magyar nyelvtörténetírás egyes területeken, bizonyos korokra vonatkozóan nem tudta megfelelően követni. A történészek munkájukban idejétmúlt, korszerűtlen, legrosszabb esetben téves nézetekre voltak kénytelenek támaszkodni (HOFFMANN 2005: 300).

Évtizedekre visszamenően olvashatunk többek között például a magyar névtörténeti szakirodalomban olyan írásokat, amelyekben a szerzők az Árpád-kori személynevek összegyűjtését egyre sürgősebb feladatként szorgalmazzák (TÓTH V. 2005: 123). Neves történészünk, HORVÁTH ISTVÁN is jelezte a magyar történeti személynévtár hiányát a XIX. század elején, 1821-ben a Tudományos Gyűjtemény hasábjain: „A’ magyar Onomasticon nálunk még gyermeki korban sincsen, bár haszna igen nagy lehetne” (1821: 49). 1943-ban KNIEZSA ISTVÁN figyelmeztetett arra, hogy „Mivel a magyar személyneveket mindmáig senki rendszeresen össze nem gyűjtötte, sem pedig fel nem dolgozta, sok helynévnek személynévi eredete, másoknál viszont a személynév forrása bizonytalan” (1943: I. 127). BENKŐ LORÁND a XX. század elején a korszerű magyar személynévtár elkészítésének fontosságára a magyar nyelvtörténeti kutatások eredményes folytatása érdekében hívja fel a figyelmet. Szorgalmazza a régi személynévkincsünk viszonylag teljes gyűjteményének megszületését (1949: 247).

2. Magyar személynévanyagot először JERNEY JÁNOS gyűjtött össze a *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából* című, 1854-ben megjelent munkájában (FEHÉRTÓI 2005: 7). Adattára együtt közölt tulajdonneveket és közszavakat legtöbbször forrás-megjelölés nélkül, ám például az idegen és a bibliai eredetű nevek nem szerepelnek a szótárában (FEHÉRTÓI 2004: 7). A XIX. század 60–70-es éveiben került szóba ismét egy magyar személynévtár elkészítésének szükségessége. Végül 1891-ben napvilágot látott KUBÍNYI FERENC *A régi magyarok személynevei. Magyar történelmi névtár I.* című művének első része. A XIV. század végéig használatos személyneveket tartalmazta volna, magába foglalva a latin nevek kivételével az ősmagyar és az idegen eredetű neveket. Nyomtatásban azonban az adattárnak mindössze egyetlen füzet

jelent meg, mely csupán az A betű *Almus* nevéig tart, s benne a közsői eredetű nevek jelentésük alapján vannak rendszerezve. Az utókor számára sajnos, KUBÍNYI gyűjtése ráadásul nem maradt fenn (FEHÉRTÓI 2004: 7). 1944-ben Budapesten egy válogatás jelent meg a korai magyar személynevekből *Ősi magyar személynevek* címmel, melyet BAÁN KÁLMÁN gyűjtött hiteles forrásokból. Személynevei között kizárólag magyarnak minősített (finnugor) névformák és török eredetű nevek szerepelnek (FEHÉRTÓI 2004: 7, illetve lásd még FEHÉRTÓI 2005: 8 is). BENKŐ LORÁND hatására 1950-ben a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete terbe vette a *Történelmi Személynévszótár* elkészítését. A „névvel megjelölt Árpád-kori személyek számbavétele” volt a kitűzött cél. Bár a monumentális tervhez az adatgyűjtés elkezdődött (FEHÉRTÓI 2004: 7), mégis 1962-ben az előkészületi állapotban levő szótár munkálatai abbamaradtak (FEHÉRTÓI 2005: 9). Az Árpád-kor névtörténetének vizsgálatában komoly eredményeket ért még el MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA és KNIEZSA ISTVÁN, ám ezt követően negyedszázados aszály következett a történeti személynevek és részben a helynevek kutatásában. A XX. század utolsó negyedében KISS LAJOS, BENKŐ LORÁND, MEZŐ ANDRÁS és a személyneveket vizsgáló FEHÉRTÓI KATALIN által kapott lábra ismét a történeti névkutatás (HOFFMANN 2005: 300–301). Utóbbi az Árpád-kori magyar személynevek legkiválóbb ismerőjeként magára vállalta a feladatot, s nagy filológiai körültekintéssel és pontossággal elkészítette az *Árpádkori kis személynévtár*-at (ÁKSz.) 1983-ban. E munkában a legtöbb személynevet tartalmazó öt Árpád-kori forrást dolgozta fel: 1. a dömösi prépostság javainak és szolgálónépeinek, 1138-ból származó mintegy 1400 személynevét; 2. az aradi káptalan birtokainak és közel 400 szolgálónépének 1202–1203 körül készült összeírását; 3. a tihanyi prépostság javainak, birtokainak és közel 2000 szolgálónépének 1211-ben készült összeírását; 4. a pannonhalmi bencés apátság birtokainak és mintegy 500 szolgálónépnek Albeus nyitrai főesperes által 1237–1240 körül készült összeírását; 5. a *Várad Regestrum*-ot, a váradi székeskáptalan első ismert jegyzőkönyvében 1208–1235 között fennmaradt mintegy 2500 különféle foglalkozású és társadalmi helyzetű személy megnevezését. Az ÁKSz. összesen tehát mintegy 6800 személynevet tartalmaz betű- és időrendben, szövegkörnyezettel és forrásjelzéssel ellátva, ám a nevek etimológiai kérdéseivel nem törődve (FEHÉRTÓI 2004: 8). Ezzel a régi magyar nyelv személynévállományá-

nak hézagosságot fakadó bizonytalanságot és az adathiánnyal küszködő történelmi személynév kutatás nehézségeit valamelyest sikerült is enyhítenie (TÓTH V. 2005: 123–124). B. GERGELY PIROSKA szerint „a címbe foglalt »kis« jelző ellenére a magyar nyelv tudomány nagy eredményei közé tartozik” (1985: 191).

2005-ben aztán elkészült az *Árpád-kori személynévtár* is, mely 9500 névcikkben 38000 névadatot helyez el gazdag szöveggörnyezetben, s az írásváltozatokra 7500 utalószó hívja fel a figyelmet. A névtár kutatási hatóköre az Árpád-korból fennmaradt valamennyi kiadott, azaz nyomtatásban napvilágot látott forrás személyt jelölő neve. Tehát az 1000 és 1301 közötti időre datált tízezer oklevél, lajstrom, elbeszélő forrás stb. közül máig ki nem adott mintegy ezer oklevél személynévanyaga nem került bele a szótárba (HOFFMANN 2005: 304). A XIII–XIV. században hamisított vagy az eredetiek utólag bővítő (interpolált) oklevelek névanyagát viszont tartalmazza a névtár (FEHÉRTÓI 2004: 12). Az adattár természetesen más vonatkozásaiban sem lehet teljes. A teljességre törekvést ugyanis gátolja a különböző korok háborús eseményeiben megsemmisült számos, személynévet is tartalmazó forrás hiánya, illetve az a mintegy ezer Árpád-kori oklevél, mely nyomtatott formában nem hozzáférhető. A szótár inkább reprezentatív felmérésnek, mutatóványként tekintendő. Ennek ellenére a jelzett korszak, az Árpád-kor személynéveiből megközelítően hű képet felmutató gyűjtés (FEHÉRTÓI 2004: 8). „Az *Árpád-kori személynévtár* műfaját tekintve olyan tágabb értelemben vett forrásmunka, amely egy nyelvi elemcsoportnak a korabeli forrásokban való előfordulásait hivatott bemutatni” (TÓTH V. 2005: 132). Kulcsforrása a GYÖRFFY GYÖRGY által szerkesztett *Diplomata Hungariae Antiquissima* (1992), mely az 1131 előtt született magyarországi oklevelek kritikai kiadása. WITOLD TASZYCKI híres *Ólengyel Személynévtár*-ának a mintájára támaszkodott a magyar szótár szerkesztési elve, mely szerint az eredetük és képzésük alapján összetartozónak ítélt nevek ejtés- és írásváltozatai egy névcikkbe kerültek. A korai ómagyar kor személynévállományáról egyedülálló áttekintést nyújt, s a szótárnak köszönhetően az eddigieknél jóval pontosabban kidolgozhatóvá vált a magyar történelmi személynév-tipológia. FEHÉRTÓI Árpád-kori személynévtárának közreadásával a magyar névkutatás évszázados adósságát törlesztette (HOFFMANN 2005: 303–308). KISS JENŐ véleménye szerint a magyar középkor kutatói számára „megkerülhetetlen

kézikönyv” (2005: 262). Azért tartottam fontosnak erről a szótárról ilyen részletes-séggel szólni, mert e munka szolgált dolgozatomhoz az egyik alapvető forrásul.

3. A magyar személynévadás történetének kétféle megközelítésmódja ismeretes: a nagyobb léptékkel mérő, névadási korszakokat elkülönítő és bemutató szerzők a rendszer változásaira irányítják első sorban a figyelmünket, de gyakoribb az a vizsgálati mód, amely a névrendszer elemeinek rendszeren belüli módosulásait tárgyalja. E munkákban sokszor kap különös hangsúlyt a névdivat jelensége. Régóta ismert tétele a névtannak, hogy a névdivat minden korszak személynévadását erősen meghatározza. A névdivatnak ezt az univerzális jellegét már BÁRCZI GÉZA is hangsúlyozta: „A személynévek használata nagymértékben divatkérdés. Amíg a személynévek egyeleműek (egy szóból állók) voltak, a divat hullámozása, változása ezekben jelentkezett. (...) A kételemű nevek kialakulása és a vezeték- vagy családnév megszilárdulása után a divat általában csak a keresztnévek kiválasztásában nyilvánul meg” (2001: 126). A divat mint társadalmi jelenség szociálisan mindig differenciáltan hat, hiszen a magasabb társadalmi rétegekből az újfajta névhasználat fokozatosan szivárog lefelé. Évszázadokig eltart az általánossá válása, és mindig megtartja társadalmi, illetve emellett még bizonyos területi differenciáltságát is (HOFFMANN 1996: 115–116).

Bár közvetlen forrásaink nincsenek az ősmagyar korból, a névdivatnak köszönhetően vissza tudunk következtetni a vándorlások korának személynévadására (HOFFMANN 1996: 115). Bíborbanszületett KONSTANTIN bizánci császár *A birodalom kormányzásáról* című művében törökségi eredetű jövevény személynévekkel (*Tas, Taksony, Tevel*) éppúgy találkozunk, mint belső keletkezésű, magyar személynévekkel (*Álmos, Árpád, Levedi*). Ebből arra következtethetünk, hogy az ősmagyar korban és valójában minden korszakban e két személynévtípus volt jellemző.

A honfoglalás utáni egy-két évszázad személynéveinek forrását lényegében a magyar településnevek – amelyek óriási számban őriztek meg régi személynéveket –, illetőleg a fennmaradt oklevelek személynévanyagai jelentik (BENKŐ 1950: 18). A honfoglalás és a fejedelmek korának névadásában az egész magyarságnál egyféle névadási szokás uralkodott: a személyek kizárólag egy nevet viseltek kb. a XIV. századig (BENKŐ 1950: 19). Géza és István korában jelentős ideológiai hatás érte a magyarságot: a kereszténység. A magyar személynévadásban az egyházi eredetű nevek

megjelenésével bizonyos rendszerváltás következett be (BÁRCZI–BENKŐ–BERRÁR 2002: 380). A keresztségben minden személy kapott egyházi eredetű nevet, de a korábbi névadási szokás ennek ellenére megmaradt. A keresztény néven kívül megmaradt a hagyományos névadáson alapuló név is, így a kettős névrendszer kialakulására meglett volna a lehetőség. Azonban szükségtelen volt, mivel a nemzetségek nem bomlottak szét, hanem nemzetségi birtokközösségekben éltek, és az öröklés jogrendje nem kívánta meg a családi név viszonylagos állandóságát sem (BÁRCZI 2001: 132). A honfoglaló magyarság eredeti magyar és egyházi (bibliai és martirológiumi) eredetű neveinek becézett vagy eredeti formái mellett ismeretlen eredetű, rendszerint egytagú szóból és ennek továbbképzéseiből is alakultak nevek (KÁLMÁN 1989: 40). Az Árpád-korban az egyelemű nevek divatja végig általános (BÁRCZI 2001: 137). Az úgynevezett világi eredetű névadás a kereszténység felvételét megelőző időszak személynévadásának egyenes folytatója.

A XIV–XVI. század időszakában újabb struktúraváltásnak lehetünk a magyar személynévrendszer történetében tanúi. Ez az időszak ugyanis a családnevek kialakulásának korszakai. A családnevek mint személynév fajta létrejöttében részben birtokjogi tényezők játszottak szerepet (a birtokosok pontos azonosíthatóságának igénye), illetőleg nyilvánvalóan szerepe volt a névfajta megszületésében az európai névmintáknak is (vö. HOFFMANN 1996: 117).

A felsőbb néposztály körében birtokpolitikai szempontok miatt a megkülönböztető második elem következetes használatára nagyobb igény mutatkozott, mint a birtoktalan alsóbb néposztály körében. A birtokadományozások, birtokpercek, birtokfelosztások alkalmával ugyanis egy-egy földbirtokos neve számtalanszor előfordul, s az azonosításhoz elengedhetetlennek látszott legalább a birtok nevééről vagy a származás helyéről vett második elemnek a használata (FEHÉRTÓI 1969: 29).

A szabályos, öröklődő vezetéknev a magyaroknál a nemesség körében a XIV., a jobbágyság esetében a XV. századra feltételezhető (KÁLMÁN 1989: 66). HOFFMANN ISTVÁN szerint a XIV. század második felétől kezdve vált általánossá a kételemű személynév használata a magyar társadalom minden rétegében lényeges strukturális változást és az egymás mellett élő névrendszerek számának növekedését eredményezve (1996: 116–117). II. József a XVIII. század végén kötelezővé tette a vezetéknev használatát (KÁLMÁN 1989: 70). „Az egyelemű személynév kételeművé válása,

az öröklődő családnév kifejlődése Magyarországon kb. 250 év alatt ment végbe” (HOFFMANN 1996: 117). A kételemű név akkor nevezhető családnévnek, ha már öröklődik (FEHÉRTÓI 1969: 6).

A családnevek kialakulásának és magának e névfajtának a tanulmányozására KÁZMÉR MIKLÓS *Régi magyar családnevek szótára* című családnév-történeti adattára, illetőleg etimológiai szótára szolgált, mely a XIV–XVII. századi magyar eredetű, és magyarból is származtatható családnevek számbavétele (KÁZMÉR 1991: 3). A dolgozatomhoz másik forrásként e munkát hasznosítottam. KÁZMÉR csak a kételemű „magyar eredetű” személyneveket gyűjtötte össze 9800 szócikkben (FEHÉRTÓI 1994: 431), melyek közül FEHÉRTÓI KATALIN kiválónak tartja a közszóból alakult nevek fogalomkörü felsorolását (1994: 436), ami azért jelentős, mert a magyar köznévi vagy magyar tulajdonnévi (személynévi vagy helynévi) előzmény kimutatásával bizonyítani lehet a családnév magyar eredetét, és azt, hogy magyarból is származtatható. Az adattár a *Magyar oklevél-szótár* és az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* gyakorlatának folytatása. Többek közt Csánki történelmi földrajza, a Mályusz indította településtörténeti sorozat, a *Magyar oklevél-szótár*, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* négy kötete, illetve publikált országos, egyházi, megyei, városi, és családi okmánytárak a feldolgozott forrásai. A címszavak legtöbbször a mai köznyelvi kiejtést tükröző mai helyesírással szerepel. Utaló címszóként az egyes családnevek ma is élő hangtani változatai szerepelnek (KÁZMÉR 1991: 4–7).

4. A magyar személynévrendszer minden korszakban jelentős etimológiai réteget alkotják a belső keletkezésű, közszoói eredetű személynevek. A nép nyelvének közszoóból alakultak a közszoói vagy eredeti nevek elsődleges névadási mód szerint, a közszoó eredetétől függetlenül. Szláv eredetű közszoóból alakultak például az *Unoka*, *Szombat*, törökből a *Gyöngy*, *Árpád*, *Bors* személynevek (FEHÉRTÓI 1997: 71), melyek azonban mint személynevek – a fenti gondolat nyomán – belső keletkezésűnek minősülnek. Bár KNIEZSA ISTVÁN 1958-ban kijelentette, hogy a közszoói eredetű, azaz magyar nevek az Árpád-kori névállománynak csak jelentéktelen százalékát alkotják (1958: 482), és ezt (mint rövidesen látni fogjuk) FEHÉRTÓI KATALIN számításai is megerősítik, az egyelemű ómagyar kori neveknek két nagyobb csoportját különböztetjük meg: a közszoói és a nem közszoói eredetűeket. Az Árpád-kori közszoói eredetűnek vélt személynevek értelmezése nagyrészt azon alapul, hogy a vizsgált sze-

mélynév és egy ma használatos közszó között felismerhető bizonyos fokú alaki hasonlóság (FEHÉRTÓI 1993: 231). A közszoí eredetű személynevek előfordulása a dömösi összeírásban 23, az aradi összeírásban 16, a tihanyi összeírásban 28, a tihanyi összeírásban 20, a pannonhalmi összeírásban pedig 12%-a megközelítően a teljes névanyagnak (FEHÉRTÓI 1997: 74). FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori kis személynévtárában a névanyag magyar közszókból alakult személyneveinek aránya tehát nem haladja meg az összes név 20%-át (HOFFMANN 2006: 179). Azt is hangsúlyoznunk kell azonban, hogy a közszavakból keletkezett nevek a XIII. század közepéig az alsóbb rétegekben túlsúlyban voltak (BÁRCZI 2001: 137).

A közszoí eredetű személynevek a legkülönbözőbb fogalmi köröket ölelik fel, aszerint, hogy a névadás a személyneveknek miféle jellemző tulajdonságát emeli ki (BENKŐ 1950: 20). A köznevekről elmondhatjuk, hogy bekerülhetnek a névrészbe szinte bármilyen fogalomkörből, szemantikai mezőből, mégis a névalkotásban leginkább konkrét jelentésű lexémák vesznek részt (N. FODOR 2007: 122). Az eredeti, köznéből alakult nevek csoportosítására sokan tettek kísérletet, közülük itt röviden PAIS DEZSŐ és BERRÁR JOLÁN beosztását emelem ki. Mindketten az alábbi fő kategóriákat látták elkülöníthetőnek a közszoí eredetű személynevek körében: a külső tulajdonságra, jellemre, lelki tulajdonságra; nemre, rokoni viszonyra; életkorra; tekintélyre, foglalkozásra, társadalmi helyzetre; cselekvésre, történésre utaló nevek, valamint testrésznevekből; állat-, növénynevekből stb. alakult nevekről szóltak. Női névként bók- és anyaságra vonatkozó nevek voltak jellemzőek, előbbieket főleg az úrnők körében terjedtek el (KÁLMÁN 1989: 43–46). A közszoí eredetű személynevek egyik fontos altípusát alkotják azok a névformák, amelyek etnikumra, más népből való származásra utalnak: e nevek közé olyanok tartoznak, mint például *Besenyő*, *Bolgár*, *Kaliz* (egy török néptörredék), *Uza*, *Uzd* (az *úz* egy kisebb török csoport volt), *Székel*, *Szerecsen* (szaracén, arab), *Tatár*, *Lengyel*, *Horvát*, *Orosz*, *Cseh* és *Vendég* (férfi és női névként egyaránt, jelentése: idegen) (vö. BENKŐ 1950: 20).

BÁRCZI GÉZA a magyar vezeté- és családnevek típusai között tesz említést az apa nevére, a származás helyére vagy a birtok nevére, ragadványnévre, illetve nemzetiségnévre utaló névformákról (2001: 138). N. FODOR JÁNOS a köznévi előzményeket hasonló szemantikai csoportba sorolja. A foglalkozás-, méltóság-, rokonság-, állat-, növény-, tárgynevek, illetve az elvont jelenésű szavak és az egyéb kategória mellett a

nép- vagy néprésznevekből származó családnevek típusát (*Horvát, Kun, Káliz, Kozák, Mizser, Török, Székely*) az ő rendszerezésében is megtaláljuk (2007: 122–123).

Dolgozatom további részében ez utóbbi személynévtípussal, a közsókból alakult neveknek azon csoportjával foglalkozom, amelyek szemantikailag az etnikumra, nép- vagy néprész névre (törzsnévre), illetve más népből való származásra utalnak.

2. Nép- és törzsnevek régi tulajdonneveinkben

Állandó probléma a *nép* és *törzs* fogalmának, terminológiai meghatározásának, a kettő közötti kapcsolat azonosságának vagy különbözőségének a tudományos szakirodalomban is megfigyelhető homályossága. Jól mutatja ezt, hogy kutatóink egy része a népnevek körében vélte megtalálni a kabar törzsek neveit, s így e szavak a törzsnevekkel azonos csoportba kerülhettek (RÁCZ A. 2007: 47). Dolgozatomban én csupán azokkal a törzsnévi személynemekkel foglalkozom, amelyek alapszavának törzsnévi státusa egyértelmű, azaz a kabar törzsek feltételezett neveinek személynévi továbbélései a dolgozatomon egy-két megjegyzéstől eltekintve kívül rekednek.

2.1. Nép- és törzsnevek helynevekben

2.1.1. Népnévből keletkezett helységnevek

A magyarban a népnévből keletkezett helységnevek – szemben más nyelvek, például a szláv helyneveivel – egyes számúak (KÁLMÁN 1989: 148). Minthogy pedig a pusztai személynévből született településnevek szintén egyes számú nominativusi alakúak, sok kutatónk lényegében rokon kategóriáknak tekintve együtt tárgyalja e két névtípust (RÁCZ A. 2005: 76). Nagy hangsúlyt kapott a névtörténeti szakirodalomban az a megfigyelés, hogy csakis az illető helyen elsőként megtelepült népek nevéből lett helységnév, azok nevéből, akik elszórtan, kisebb, a magyarság közé ékelődött falvakban helyezkedtek el, nem pedig nagyobb, zárt tömbökben. Ilyen népek például a török nyelvű *besenyő*-k (*Besenyő, Besenyőtelek*), a *böszörmény*-ek (mohamedán izmaeliták magyar neve; *Hajdúböszörmény, Berekböszörmény*), az *úz*-ok vagy *oguz*-ok (nevüket csak az *Ózd* helynév őrizte meg, amennyiben népnévi eredetűnek tekinthető egyáltalán), a német nyelvű *szász*-ok, akikről nem neveztek el községet, de az elszórt telepések kaphattak ilyen nevet (*Újszász, Beregszász*), illetve a *kun*-ok és a *jász*-ok, akiknek nevükből helynevek csak később alakultak ki, és ezekben a névstruktú-

rákban az adott népnév rendre az előtag funkciójában áll (*Kunmadaras, Jászladány*). Számos népnév *-i* képzőt kap (*Németi~Nemti~Nempti~Lenti, Oroszi, Olaszi, Hováti, Tóti, Csehi*). Képzetlen néhány *Lengyel* nevű településünk (KÁLMÁN 1989 : 148).

A településnévtípus kronológiai jellemzői kapcsán KRISTÓ azt állapította meg, hogy pusztai népszemélyes helynevek legalább a XIV. század végéig keletkeztek, vagyis nagyjából addig, amíg jelen volt Magyarországon a pusztai személynévi helynévadás gyakorlata (1976: 61). Nyelvi alapon e véleménnyel KISS LAJOS is egyetért (1997: 180). A népszemélyes helynevek problematikájáról, nyelvtörténeti–névtörténeti, valamint történettudományi forrásértékéről RÁ CZ ANITA jelentetett meg több tanulmányt az utóbbi időben (vö. például 2004).

2.1.2. Honfoglalás kori magyar törzsek neveiből alakult helységnevek

A helyneveinkben élő törzsnévek sajátos névcsoportot alkotnak, amelyeket KNEZSA ISTVÁN nyomán hosszú ideig az alábbi négy tulajdonsággal volt szokás jellemezni:

1. szétszórva, az ország különböző részein található;
2. nem fordulnak elő személynévként;
3. elterjedésük a többi adatok alapján igazolt magyar nyelvterület határát sehol sem lépi túl;
4. mindenütt jellegzetesen magyar a környezetük (KÁLMÁN 1989: 149).

A későbbi szakirodalomban azonban ezeket a jellemzőket valójában megcáfolta (lásd például KRISTÓ 1976: 42–43). A legtöbb vitát a fenti jellemzők közül kétségkívül a törzsnévekből alakult személynévek lehetősége kavarta. Erről azonban majd a következő egységben szólok részletezően.

E helynevek fontos forrásanyagként szolgálhatnak a történettudomány számára is, hiszen segítségükkel a honfoglaló magyar törzsek elhelyezkedése megállapítható, ha figyelembe vesszük azt az alapelvet, hogy a törzseknek ott kell keresni a szálláshelyét, ahol a nevük helynévként nem fordul elő (KÁLMÁN 1989: 149). Ebből az alapelvből kiindulva sokan tesznek kísérletet a törzsi szállásterületek rekonstrukciójára, ám ezek a kísérletek mind más eredményre jutottak. E kérdés kapcsán ezért igazat kell adnunk KRISTÓ GYULÁNAK, aki úgy vélekedett, hogy a mintegy háromszáz törzsi

helynév alapján nem lehet a magyar törzsek honfoglalás kori szálláshelyét rekonstruálni (1976: 43).

A törzsi helynevek keletkezését csakis úgy képzelhetjük el, hogy az adott törzstörzsdék valamilyen más törzsi környezetben szigeteket alkotott, hiszen a törzsi helynév megkülönböztető szerepe csak így érvényesülhetett. A törzsnévi falvak lakói a névadáskor bizonyosan az illető törzshöz tartoztak, s maguknak a törzsneveknek még használatban kellett lenniük (RÁCZ A. 2005: 71). MELICH JÁNOS szerint ez a névadás, tehát a törzsnévi eredetű helynevek kialakulása kronológiailag a X. század után nem történhetett (1925–29: 360). Ugyanezen a véleményen van BÁRCZI GÉZA is (2001: 157). KRISTÓ véleménye viszont az, hogy minden ilyen név kialakulhatott személynévi közvetítéssel is, sőt létrejöhetett köznévből, vagy névátvitellel egyaránt. A törzsi eredetű helynevek kronológiáját felülvizsgálva megállapította, hogy számottevő, jelentős részük ugyan korai, XI. századi eredetű (1976: 12). A törzsi helynevek problematikájának RÁCZ ANITA ugyancsak több tanulmányt szentelt (vö. például 2006, 2007).

2.2. Nép- és törzsnevek személynevekben

2.2.1. A magyar egyelemű személynevek: az Árpád-kor névadása

1. PAIS DEZSŐ *Régi személyneveink jelentéstana* című dolgozatában kifejezetten feltűnőnek gondolja, hogy „a honfoglalás kori törzsek nevei nálunk nem váltak személynevekké, mint a törököknél, ahol például a ragadozó madárnevek aligha mások, mint a törzs-totemről vett törzsnévnek egyes személyre való alkalmazásai.” (PAIS 1953: 283). Többet figyelmeztetnek ugyanakkor a névtani szakirodalomban arra, hogy a korábbi felfogással szemben, ritkán ugyan, de találni törzsnévi eredetű magyar személyneveket: „1165-ben, a nyéki várnépek kiváltságlevelében (Nyék, Csalólóköz) van egy *Neckw* = *Nyék* nevű ember (és egy *Nichw* [?]). – 1231-ben találunk egy *Necku* (*Nyék*) személynevet. A XII. század végén szerepel egy *Tarján*, 1138/1329-ben *Keseudi*, 1211-ben három *Kesző*. Ez – legalábbis részint – azért van, hogy akkor, mikor a magyar neveket már nagyobb mennyiségben kezdik feljegyezni, a magyar törzsek nevei nem éltek” (PAIS 1953: 283).

PAIS DEZSŐ ezek alapján fenntartja korábbi véleményét, mondván, hogy a „XII–XIII. századi személyneveink között nem voltak törzsnévi eredetűek, mivel a

törzsnevek már kikoptak ezeknek a nemzedékeknek az emlékezetéből. Amennyiben mégis akad ekkori személyneveink sorában olyan, amit egyik-másik törzsnevünkkel lehet összevetni, a hasonlóság vagy egyezés másképp magyarázandó” (PAIS 1953: 285). Arra ugyanakkor, hogy miként magyarázható ez az egyezés, PAIS DEZSŐ nem tér ki. KNIEZSA ISTVÁN kategorikusabban, KRISTÓ GYULA megengedőbben viszonyult a kérdéshez, az utóbbi például lehetségesnek gondolta ezt a személynévalakulást (KRISTÓ 1976:39). Ezt a vélekedést az Árpád-kori személynévtár adatai is igazolják, hiszen valamely törzsnévvel alakilag megegyező személynév szórványosan ugyan, de szerepel benne (TÓTH V. 2005: 131–132).

A törzsnevek tehát ritkán, de mégis előfordulnak személynévként, s a nyolc törzsnévből négynek ismerjük a személynévi megfelelőjét, amelyek önálló címszó alatt megtalálhatóak a FEHÉRTÓI KATALIN-féle *Árpád-kori személynévtárban* is. Ezek a *Nyék* (1231: *Necku*), a *Kürt* (1211: *Curt*), a *Tarján* (1181: *Tarjan*), a *Keszi ~ Kesző* (1138/329: *Keseudi*, 1211: *Keseu*) személynévi adatok, bár – ismét fontos hangsúlyoznunk – ezek a névformák valóban ritkán fordulnak elő (RÁCZ A. 2007: 46).

Említettem a korábbiakban, hogy a pseudo-törzsnevek kérdésével (vagyis a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs feltételezett neveivel) nem foglalkozom. Egyetlen megállapítás erejéig azonban célszerűnek látom kitérni e névcsoportra. FEHÉRTÓI KATALIN szótárában a „kabargyanús” személynevek közül megtaláljuk a *Bercel*, *Berencs*, *Káliz*, *Kalán*, *Örs* és *Székely* névformákat, míg a *Berény*, *Böszörmény*, *Ladány*, *Oszlár ~ Eszlár*, *Tárkány* és *Varsány* nevekre a szótár nem ismer adatokat (lásd ehhez még RÁCZ A. 2005: 48). RÁCZ ANITA e különbség nyomán azt is megjegyzi, hogy azok a pseudo-törzsnevek, amelyek személynévi szerepben is fellelhetők, közelebb állnak a népnevekhez, míg azok, amelyek nem használatosak ilyen funkcióban, a törzsnevekkel mutatnak ténylegesen rokonságot (RÁCZ A. 2005: 48). Ez alapján pedig a kabar törzsek nyomait inkább ez utóbbiak között érdemes keresnünk.

2. A népnévből keletkezett személynevek települések, átköltözések nyomait viselhetik, mint például az 1086/XII–XIII. századi *Beseneu* vagy az 1138/1329-ra datált *Bulgar* (BÁRCZI 2001:128). FEHÉRTÓI KATALIN *Árpád-kori személynévtár*-ában a *besenyo*, *bolgár*, *cseh*, *horvát*, *kun*, *lengyel*, *oláh*, *orosz*, *rác*, *szász*, *tatár*, *tót*, és *zsidó* népneveket találhatjuk meg. A szövegkörnyezetből kiderül, hogy e népnevek közül a

kun, az oláh, az orosz, a szász és a tót személynévként az Árpád-korban nem fordul elő. A *besenyő, a bolgár, a cseh, a horvát, a lengyel, és a rác* népneveknek a legkorábbi, a *tatár* népnévnek az 1262-es, a *zsidónak* pedig az 1233-as adata viszont személyre vonatkozik. Közülük a *besenyő* és a *lengyel* datálható a legkorábbra, 1086-ra. A *bolgár* és a *horvát* nép 1138-ban jelent meg, majd 1208-ban a *cseh*, 1228-ban a *rác*, 1233-ban a *zsidó*. FEHÉRTÓI adattára szerint az Árpád-korban személynévként előforduló népnevek közül a legkésőbb a *tatár* jelentkezik személynévi szerepben (1262-ből van rá az első adat).

2.2.2. A magyar többemű személynevek: népnevek és törzsnevek családnevekben

1. Milyen természetű lehetett az egyén és a vezetékneve közötti kapcsolat? Milyen mértékben fejezett ki az egyénre jellemző mozzanatot (BÁRCZI 1956: 149)? B. GERGELY PIROSKA úgy gondolja, hogy „semmi esetre sem állíthatjuk teljes bizonyossággal egy mai családnévről, hogy az például népi eredetre, méltóságra vagy testi-lelki tulajdonságra utal, hanem csak azt, hogy népre, méltóságra vagy testi tulajdonságra utaló alapszóból alakult” (1981: 10). A magyar vezetékneveket ugyanaz a szokás és szükséglet hozta létre, mint máshol Európában, így a magyar vezetéknevtípusok más népek vezetékneveiben is megtalálhatók.

A nép- és törzsnévi lexémából alakult családnevek a származásra (helységre) utaló nevek körébe tartoznak (KÁLMÁN 1989: 78). Ide sorolhatóak a lakosság mozgására, vándorlására utaló nemzetiséget jelölő nevek is. Némelyik ezek közül lehet ragadványnév is, mint például a *Török* vagy a *Tatár*. Ugyanis a törökök művelődési és vallási okok miatt ritkán keveredtek a magyarsággal. Természetes, hogy nem a mai, hanem a XV–XVI. századi népnevekből váltak vezetéknevek. Ilyen a *Tóth* (szlovén, szlapon és szlovák), *Hajdú* (népcsoport vagy foglalkozásnév = hajtó), *Horváth*, *Németh*, *Cseh*, *Török*, *Rác* (szerb), *Oláh* (román), *Szász*, *Kun*, *Székely*, *Cigány*, *Görög*, *Tatár*, *Kalász* (egy török népelem), *Úz* (török törzs), *Jász*, *Orosz*, *Lengyel*, *Szász*, *Olasz*, *Bosnyák*, *Kozák*, *Muszka*. Magyarlakta területen természetes, hogy elég ritka a *Magyar* vezetéknev, hiszen ahol a lakosság többsége magyar, ott ez nem minősül megkülönböztető jegynek. Megjegyzendő továbbá, hogy a más nyelvi környezetbe

beköltöző magyarokat az adott nem magyar környezetben *Ugrin, Uhrin, Ungur, Ungar* néven nevezte el az illető szláv, román vagy német falu lakossága.

A családnevek rendszerében minden korban gyakoriak voltak a nemzetiséget jelentő nevek, közöttük is különösen a *Tóth, Németh, Horváth, Oláh, Szász, Rácz, Lengyel* és *Cseh* névformák minősülnek különösen tipikusnak (KÁLMÁN 1989: 80).

2. A régi magyar családnevek körében törzsnévi eredetűeket nem találunk. KÁZMÉR MIKLÓS szótára szótár említ ugyan például *Gyarmat, Tarján* személyneveket, ám ezeket településnévi eredetűnek mondja. Jellegzetesebb ugyanakkor a településnévből *-i* képzővel alakult családnevek típusa: *Tarjáni, Megyeri, Gyarmati* típusú családnevek nagy számban adathozhatók a XIV–XVII. századból. Sajátos esetet képvisel a *Kürt* családnevek ügye: ez látszólag törzsnévi eredetű is lehetne, valójában azonban a hangszer nevéből származik. A *Keszi*-féle családnevek pedig szintén nem a törzsnevet tartalmazzák, hanem a *Keszi* helynevekből valók (és származási helyre utalnak), és csak arról van szó, hogy *-i* végű nevek esetében az *-i* képzős származék megegyezik az alapelakkal.

3. A megkülönböztető elemként feltüntetett népnév nem jelent minden esetben nemzeti hovatartozást. A második elem – amint ezt a fenti, törzsnévi eredetűnek látszó családnevek kapcsán is láthattuk – lehet helynév is, ahonnan az illető személy származik. A régi személynévadásban ugyanis nem ritkán számolnunk kell továbbá azzal a lehetőséggel is, hogy birtokának fekvése után kapott valaki népnévből alakult megkülönböztető elemet.

Nagymértékben hozzájárul tehát a földrajzi fekvés, az idegen nemzetiségű lakossággal való keveredés ahhoz, hogy milyen megkülönböztető elemekkel él a személynévet adó közösség. A *Zsigmond-kori Oklevéltár* 3 oklevele rendkívül szemléletesen bizonyítja a délnyugat-dunántúli területeken, a Szlovéniával, Ausztriával határos részekben a lakosság keveredését: ezek az iratok ugyanis jelentős számú *Horvát, Németh, Bosnyák* elemet tartalmaznak. A *Nagykállói Kállay Család Levéltára*-ban (I–II.) viszont a népnevek közül a *Tót, Cseh, Oláh, Lengyel* fordul elő leginkább megkülönböztető elemként. Találkozunk még *Orosz, Kun, Székely, Böszörmény, Tatár, Zsidó, Jász* nevekkel a tiszántúli területeken, melyek az adott térség településtörténeti viszonyai alapján szintén indokoltak. A dunántúli településeken előforduló nagyszámú *Magyar* név szintén a vegyes nemzetiségű lakosság keveredését látszik igazolni. Az

Olasz személynévi alakulatok pedig vallon telepésekre utalhatnak (FEHÉRTÓI 1969: 43).

Minden európai nyelvben a keresztnév megelőzi a vezetéknévet, egyedül a magyarban áll a vezetéknév mögött. Az egyedi sorrend oka az, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládba tartozik, míg az európai nyelvek többsége indoeurópai nyelv. A magyarban pedig a jelző megelőzi a jelzett szót, így a vezetéknév + keresztnév sorrend természetes sorrendnek tartható (KÁLMÁN 1989: 72).

Összegzés

PAIS DEZSŐ úgy gondolja, hogy a honfoglalás kori törzsek nevei nálunk nem váltak személynevekké, mivel a XII–XIII. század nemzedékének az emlékezetéből már kikoptak a törzsnevek. KRISTÓ GYULA azonban ezt elképzelhetőnek tartja, hiszen ritkán ugyan, de találni törzsnévi eredetű magyar személyneveket. Ezt látszik igazolni az *Árpád-kori személynévtár*, melyben szórványosan szerepel a valamely törzsnévvel alakilag megegyező személynév (*Nyék, Kürt, Tarján, Keszi ~ Kesző*). A népnévből keletkezett személynevek ebből a korszakból áttelepülések, átköltözések nyomait viselhetik. A népnévi eredetű személynevek természetesen nem azonos megterheltséget mutatnak az Árpád-kori személynévrendszerben. Feltűnő közöttük a *horvát*, az *orosz* és a *zsidó* népnév előfordulása ebben a szerepben, míg például a *cseh*, *kun*, *lengyel*, *oláh*, *rác* és *szász* népnevek jóval ritkábban kerülnek elő a korszak személyneveiben. A *német* népnév meglepő módon nem szerepel az *Árpád-kori szótár*-ban.

A származásra (helységre) utaló nevek körébe tartoznak a nép- és törzsnévi lexémából alakult családnevek. A nemzetiséget jelentő nevekből alakuló családnevek – természetesen az adott kor népneveiből jöttek létre – minden korban gyakoriak voltak. Ennek a gyakoriságnak talán az lehet az oka, hogy megkülönböztető elemként a népnév több funkcióban előfordult. Jelenthette ugyanis az adott személy nemzeti hovatartozását, birtokának a fekvését, illetve utalhatott a helynévre is, ahonnan viselője származott. A *Régi családnevek szótára*-ban feltűnő a *székely*, a *tót* és a *török* népnevek előfordulása, míg a *bolgár*, *kazár* és *orosz* népnevek jóval ritkábbak. Törzsi eredetű régi magyar családnévről azonban nincs adatunk, hiszen csupán településnévi eredetű (*Tarján*, *Gyarmat*), vagy településnévből *-i* képzővel alakult csa-

ládneveink (*Tarjáni, Gyarmati*) tartalmazznak törzsneveket. E lexikális kategória hiánya családnévként egyértelműen jelzi a törzsnevek feledésbe merülését erre a korszakra.

Irodalom

- BAÁN KÁLMÁN (1944), *Ősi magyar személynevek*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1956), A magyar személynevek XVI. századi történetéhez. *MNy*. 52: 144–157.
- BÁRCZI GÉZA (2001), *A magyar szókincs eredete*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN (2002), *A magyar nyelv története*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1949), A történeti személynévvizsgálat kérdései II. *MNy* 44: 244–256.
- BENKŐ LORÁND (1950), Árpád-kori személyneveink. *Nyr.* 74: 18–23.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. NytudÉrt. 68. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1993), Észrevételek az Árpád-kori „közsói” eredetű személynevek magyarázatához. *Nyr.* 117: 229–235.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1994), Gondolatok családneveink eredetéről. *Nyr.* 118: 430–437.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1997), Árpád-kori közsói eredetű személyneveinkről. *Nyr.* 121: 71–75.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004), *Árpád-kori személynévtár*. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2005), *Árpád-kori kis személynévtár*. Bp.
- B. GERGELY PIROSKA (1981), A személynevek összehasonlító vizsgálatának lehetőségei a magyar névtanban. *NÉ* 6: 8–18.
- B. GERGELY PIROSKA (1985), Egy új személynévtárról. *NyIrK.* 29: 191–193.
- HOFFMANN ISTVÁN (1996), Névtörténet – nyelvtörténet – társadalomtörténet. *MNyTK.* 207: 113–123.
- HOFFMANN ISTVÁN (2005), Fehértói Katalin: Árpád-kori személynévtár (1000–1301), *Nyelvtudományi Közlemények*. 300–311.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), Fehértói Katalin. *Magyar Nyelvjárások XLIV.* 177–182.
- HORVÁTH ISTVÁN (1821), Veszprém Vára nevééről. *Tudományos Gyűjtemény III.* 49.
- JERNEY JÁNOS (1854), *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából*. Pest.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Db.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1991), *Régi magyar családnevek szótára*. Bp.
- KISS JENŐ (2005), Fehértói Katalin „Árpád-kori személynévtár (1000–1301)” című munkájáról. I. A nyelvészet szemszögéből. *NÉ* 27: 260–263.
- KISS LAJOS (1997), Korai magyar helységnévtípusok. In: *Honfoglalás és nyelvészet*. Szerk. KOVÁCS LÁSZLÓ–VESZPRÉMI LÁSZLÓ. Bp. 177–87. Újraközlése: *Történeti vizsgálatok a földrajzi nevek körében*. Piliscsaba, 1999. 133–140.
- KRISTÓ GYULA (1976), *Szemponatok korai helyneveink történeti tipológiájához*. Acta Historica Szegediensis Tomus LV. Szeged.
- KUBÍNYI FERENC (1891), *A régi magyarok személynevei*. Bp.
- MAKSAY FERENC (1960), A családnevek kialakulásához. *Névtani Vizsgálatok*. 169–171.
- MELICH JÁNOS (1925–29), *A honfoglaláskori Magyarország*. Bp.

- N. FODOR JÁNOS (2007), A természetes családnévanyag lexikális-morfológiai vizsgálata. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. 113–127.
- PAIS DEZSŐ (1953), *Nyék* törzsnévünk és ami körülötte lehetett. *MNy.* 49: 278–293.
- PAIS DEZSŐ (1960), Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. *Névtudományi Vizsgálatok*. 93–105.
- RÁCZ ANITA (2004), Népeességtörténet és helynévkutatás. A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz. *Helynévtörténeti tanulmányok 1*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 63–89.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Db.
- RÁCZ ANITA (2006) Törzsnévi eredetű helyneveink nyelvi kérdései. *Helynévtörténeti tanulmányok 2*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–29.
- RÁCZ ANITA (2007), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. 45–53.
- TÓTH VALÉRIA (2005), Árpád-kori személynévtár (1000–1301). *Magyar Nyelvjárások XLIII*. 123–132.